

З.Жумагали, Г.Жумагалиева

**Поэма о народном сыне**

В статье рассматриваются экспрессивно-эстетические направления поэтической школы Абая, все наиболее важные шаги в творчестве поэта проанализированы К.Жанатайұлы. Ученый подробно рассматривает взаимосвязь в творчестве поэта темы истории нации и роли личности в истории в произведении «Сабалак». В поэме показаны роль исторической личности Абылай-хана в становлении национального самосознания, политические и идеологические основы творческой лаборатории казахского акына.

In the article expressive and esthetic directions of the poetic school of Abaj are considered, all most important steps to creativity of the poet are analysed from the point of view of history of Kazakh the people, presented in works of known scientist Kokbaj Zhanatajuly. Kokbaj Zhanatajuly in detail considers interrelation in creativity of the poet of a theme of history of the nation and a role of the person in the history in the epos «Sabalak» in which the role of the historic figure of the Abylaj-khan in formation of national consciousness, political and ideological bases of creative laboratory of Kazakh akyn is shown.

ӘОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Арқаның ардақты ақынының қазақ поэзиясына қосқан үлесі****Мақсұт Байсейітовтың 85 жылдығына орай**

Мақсұт Байсейітовтың сан қырлы этикалық дарынына көңіл аударылған. Оның шығармаларында Орталық Қазақстанның шахтерлері мен металлургтерінің еңбектегі ерліктері нақты жырланған. Поэзияның халықтың рухани өміріндегі рөлі мен маңызына ақынның көзқарасы ашылып көрсетілген. Оның табиғатқа, жыл мезгілдеріне, Сарыарқаның әсем көріністеріне арналған өлеңдері зерттелген. Ақынның махаббат лирикасы жайлы айтылған. Талантты сөз шеберінің философиялық ойлары жалпыланған.

*Кілтті сөздер:* Қарағанды қаласы, Теміртау, Қазақстан Магниткасы, Қарағанды кеншілері, Теміртау металлургтері, Мақсұт өлеңдері, қазақ поэзиясы, жұмысшы тақырыбы, Теміртау шежіресі, қазақ даласы, туған ел, туған жер.

*Кіріспе*

Поэзиядан өзге дүниелердің бәрін екінші кезекке ысырған Мақсұт Байсейітов өлеңді жалғыз ғана жансерігіне балады. Сонымен ғана жүздесті. Сонымен ғана келешегіне із кесті. Бойына дамыл таптырмаған да, ойына қанат қақтырған да сол еді!

Ақиық ақын өлеңге тақырып табудан ешбір таршылық көрмеген. Қай тақырыптың қолтығынан алса да жолы ашылып, сапары жалғасып кете барған.

*Мақсұт шығармаларында жұмысшы тақырыбының лайықты орнын табуы*

М.Байсейітовтың сүйіп жырлаған тақырыбының бірі — өзінің туып-өскен ортасы — Қарағанды қаласы, Теміртау, Қазақстан Магниткасы, Қарағанды кеншілері мен Теміртау металлургтерінің ерлік еңбегі мен сәнді тұрмысы Мақсұт өлеңдерінен өзінің әдемі өрнектерін тапқан. Әсіресе оның Қазақстан Магниткасы туралы жырлары қазақ поэзиясына қосылған елеулі үлес болып табылады. Мақсұт шығармаларында жұмысшы тақырыбы өзінің лайықты орнын тапқан.

Мақсұт — дәуірдің өзі тудырған ақын. Оның барлық жырлары көмірлі қаланың бой көтеруі, жайнап-жасаруымен тығыз байланысты болды. Ол осы қалада өмірге келді. Осы қалада тұңғыш

өлеңін жазды. Ол осы қалада қағажу көріп, отты жырларының тиегін толық ағытып үлгермей өмірден өтті.

Бүкіл саналы ғұмырын кенші қауымының қуаныш-ренішін жырлауға арнаған арқалы ақын «Қарағандым» деген өлеңінде [1; 24, 25] жарыла былай дейді:

*Сенен аулақ бір қадам шықсам ұзап,  
Сәулетіңе қараймын тоймай ұзақ.  
Жадыраған жанымға қанат бітіп,  
Жүрегімнен самғайды жырдың өзі-ақ.  
Сипап өтсе бетімнен жылы лебің  
Кеудем кеңіп кеткендей бейне менің,  
Тұрам ірі тұлғаға сүйсінгенмен,  
Көміріңнің отындай шалқып көңілім.  
Жылу берген сондағы сенің лебің,  
Кетпегендей денемнен әлі менің  
Ыстық су боп қаныммен араласып,  
Жалын атып тұр бүгін алған демім.*

Мақсұттың қазақ халқының тарихында мәңгілікке қалар еңбегі кеншілердің, ғажап адамдардың астанасы Қарағандымен байланысты. Оның әні, жыры, үні, ойлары, қоңыр философиясы Қарағандының қоңыр көмірімен жалғасты. Ол туралы өзінің «Ойлар» атты туындысында [1; 16–19] былай деп жазды:

*Сәлем саған, батырлары көмірдің —  
Қарапайым адамдары өмірдің,  
Еңбек десе, шахтер десе ақынның  
Шаттық кернеп, жыр тербейді көңілін.  
Өйткені, сен — иесі жер кенінің,  
Ерлерісің, мақтанышы елімнің.*

*Мүмкін суып, күнде жарық бермейді,  
Бірақ жерде көмір оты сөнбейді.  
Алтын менен жазулы тұр тарихта,  
Шахтер аты мәңгі өшпейді, өлмейді.  
Өйткені, жоқ ешбір арман адамда,  
Біз жасаған мынау алтын заманда.*

*Жат бір елдің тойып тәтті асына,  
Жастағанша ақ мамығын басыма,  
Өз елімнің тойып өзен суына,  
Ұйықтар едім тауларының тасына.  
Бөтен елде паң болғанмен ертең құл  
Өз елінде барлығы да бақытты ұл.*

*Ұлы Отанның ауасы да маған ас,  
Менің жаным басқаға ешбір баланбас.  
Ондай қуат, ондай жылу беруге  
Жарқылдаған жалаң мақтан жыр емес,  
Көркі бар да жұпары жоқ — гүл емес.  
Серті бар да серпіні жоқ — ер емес.  
Шын жүректен шықпаған сөз — сыр емес,  
Өзім емес, өзіміз деп сөйлеймін,  
Өз жанымды қоғамымнан бөлмеймін.*

*Түстік бүгін әділ сынга — жарысқа,  
Дәм беруге азаматтық намысқа.  
Жырланады егізіндей Қарбастың  
Қос тресі келе жатқан жарыста...*

Сонымен, ақын өзінің өнерімен өмірдің небір тас қабырғаларын шегінте білді. Қара тасты қоңыр өлеңге айналдыру алып ақын Мақсұтқа бұйырды. Ол қара тас болып қатып қалған қағидаларды жаңа шебер тілмен, терең оймен бұрғылады, құлатты.

Уақыт көшімен ілгерілесек, Теміртау шежіресіндегі елеулі бір белестің өткен ғасырдың 60-шы жылында болғанын көреміз. Осы жылы жалпы барша Қазақстан Теміртаудағы домнаның іске қосылар күнін асыға күтті.

«Советтік Қарағанды» газеті өзінің 1960 жылғы 1 шілдедегі санында «Қазақстан Магниткасы тұңғыш шойын беру алдында» деген айдармен топтама материал жариялады. Онда «Қазақстан Магниткасы бірінші домнасының құрылысы аяқталды. Олар қазір тұңғыш шойын құйып шығаруға әзір. Домнадан шойын алуға металлургия де қызу дайындалуда» делінген.

1960 жылдың 3-ші шілдесі Теміртау үшін ерекше күн болып саналады. Тұңғыш қазақстандық шойынның алынуымен бірге, өмірге Қарағанды металлургия зауыты келді.

Қазақстан Магниткасының өмірге келуімен бірге Қарағанды облысы еліміздегі үшінші көмір алыбы ғана емес, сонымен қатар қара металлургияның аса қуатты орталықтарының біріне айналды. Теміртау даңқы жалпақ жұртқа жайылды.

Мақсұт Байсейітов Теміртауға арналған жырында («Магнитка жырлары» [1; 69, 70]):

*Шалқы өлең Теміртаудың көліндей,  
Шалқы, шексіз, қуанышты көңілдей.  
Сен бекем бол, шар болаттай, шойындай,  
Сен ыстық бол, тұңғыш домны лебіндей.  
Сен сұлу бол, сымбатты бол, сырлы бол,  
Өзіміздің дүр асыл, нұр өмірдей.  
Шық дүниеге таңғы күндей жарқ етіп,  
Тозаң басып топыраққа көмілмей.*

*Сенен елім көрсін жастық жалынын,  
Көрсін балғын батырларды жаңа күн.  
Көрсін сонау Магнитка сұлуы,  
Сейіл құрған айлы күннің жарығын.  
Көрсін сенен жағасында Нұраның,  
Лапылдаған Қазақстан алыбын.*

*Көрсін әлем, тұңғыш аққан шойынның  
Отаныма сыйға тартқан қалыбын, —*

деп ерекше толғанды. Өйткені осы жылғы шілдеде КОКП Орталық Комитетінің кезекті пленумы өтпек еді. Құрылыс басшылары құрылыс жұмысы аяқталып қалғанымен, алыптың іске қосылуын осы мәртебелі жиынмен тұспа-тұс келтіріп, домна құрылысының аяқталуы мен алғаш Теміртау шойынының балқытылуын пленумға салтанатты түрде мәлімдеуді мақсат тұтты. Сөйтіп, ендігі күнде салынып болған объектілер тағы бір мәрте тексеріліп, сынақтан өткізіліп жатты.

Мақсұт өзінің асыл арман-мұратын шама-шарқынша орындап, еңбек адамдары, олардың қиыншылығы да, қуанышы да мол өмірі туралы талай әсем өлеңдер жазды. «Болатшы» атты мына бір шапшағын өлеңге [1; 24] назар аударыңыздар:

*Басында қалпақ алыған,  
Қолында көсеу батпан зіл,  
Көзінен нұры шашылған,  
Болатшы жігіт Асқар бұл.*

*Сүйісіп алғаш ғашық боп,  
Жарындай қысқан жүрекке  
Толқиды сұлу жалынды от,  
Дүрілдеп мартен пешінде.*

*Дауылдан туған тасқындай,  
Балқыған ыстық болаттан  
Жігітім менің жасқанбай  
Темірді пешке боратқан.  
Жанына рахат тапқандай,  
От толқын оған ұнап тұр,  
Осында туып жатқандай  
Паровоз бен трактор.*

Ақын болатшы жігіт Асқарды, ол жұмыс істейтін цехты құлаққа жағымды, көңілге қонымды поэзия тілімен келістіре суреттейді. Еңбек адамы, оның жұмыс нәтижелері туралы қуана жыр толғайды.

*Ақынның туған жерге деген перзенттік махаббаттын білдіретін туындылары*

Максұт Байсейітов еңбектерінің тағы бір өлең өрісі — қазақ даласы, туған ел мен туған жер. Ол бұл өлеңдерінде кең байтақ даласы хақында, елі мен жері туралы үзіліп кетердей үздіге сөйлеп, оларға деген аңсар сағынышы мен кәусар сүйінішін қотара төгіп, қопарыла ақтарады.

Мәселен, «Желің жұпар есілген» атты өлеңін [1; 71, 72] оқығанда ақын болмысының қандай, қай топырақтан өсіп-өнгенінің куәсі боласың:

*Желің жұпар есілген,  
Жерің байтақ көсілген.  
Айналайын, Сарыарқа,  
Айналайын, төсіңнен.*

*Топырағыңның түйірі,  
Алтын мұртты дән болған.  
Жалпақ дала қиыры,  
Қаптап кеткен сәнді арман.*

*Бұрғы салсам тасыңа  
Бұрқана кеп кен атқан.  
Келсек ауыл қасына,  
Сүт пен малдан сел аққан.*

*Алқабында ақ шаңқай,  
Әсем шаһар түзеген,  
Ақ маңдайлы, ақ шолпан,  
Қыздарыңды көрдім мен.*

*Шыға келсем қырқаңа,  
Тұрбалары көк тіреп.  
Көз шағылып нұрына,  
Заводтар тұр от жүрек.*

*Арманым жоқ, кең өлкем,  
Ақының боп туыптын.  
Басында ойнар мен еркең  
Сен көтерген уықтың.*

*Анасы зой мұраның,  
«Жауыр» емес мына тау.  
Жалғасына Нұраның,  
Тіккен тағы бір отау.*

*Көтер туын жеңістің,  
Көтер даңқын Отанның  
Таңдандырып жер үстін,  
Арқа деген атағың.*

Бұл шығармадағы табиғат пен адам тұтастығы Мақсұт ақынның дүниетанудағы сана-сезімі мен болмыс-бітімінің сан алуан қыры мен сыры.

Туған жер табиғатына махаббаты ерекше ақынның поэзиядағы сезімі де, шабыты да бөлек. Лирикалық шығармада ойды сөзбен жеткізеді. Бірақ ол ой тікелей бой көрсетпей, адамның дүниені сезінуі арқылы аңғарылады. Сондықтан өлең сезімге толы, мейлінше әсерлі, көркем, бейнелі болып келеді. Өмірді көркемдік жолмен қабылдап, сезіну, эстетикалық, ақындық сезім, айрықша эмоционалдық, сезімталдық — поэзия тілінің басты ерекшеліктері. Өлең тілінің бейнелі, көркем, кестелі болып келуі поэзиядағы ой-сезімнің көркемдігін, бейнелілігін, сұлулығын арттырады.

Әсіресе Мақсұттың «Туған жер туралы ой» атты шығармасын [1; 25, 26] туған жердің табиғатын жырлаудағы табысы деп білген жөн:

*Туған жерде жатыр менің,  
Алақандай жөрегім,  
Көрдім кеше сол жерге елім  
Әкемді де көмгенін.  
Бірақ ойла, мен үшін бұл,  
Сондықтан тек қымбат па?  
Қайдан келді шөліме гүл,  
Бөлендіріп сымбатқа.  
Білем дүние керуендері  
Осы жерде көшкенін  
Көне дәуір көп елдері,  
Қырқысып жан кешкенін.  
Әлде содан қалған мұра,  
Болғандықтан сұлу ма?  
Жо-жоқ олай болмас, сірә,  
Толғашы, дос, мұны да...  
Кеткен болсам мен айрылып,  
Өзім туған өлкеден  
Өр кеудемді қақ айырып,  
Жүрегімді өртер ем.  
Жат бір елдің ақ мамығын  
Жастағаниша басыма,  
Тауларымның қапталының  
Ұйықтар едім тасына.  
Бірақ ешкім бөле алмас  
Туған жерден қанымды,  
Салсадағы отқа жанбас  
Махаббат пен арымды.  
Міне, менің Қарағандым  
Кешегі бір қу далам,  
Бүгін жойқын тараған үн,  
Жүрегінен тулаған.  
Өзге жерге бармас едім,  
Кетіп бұдан өмірде  
Таудай алтын алмас едім,  
Ат басындай көмірге.  
Рас, алтын жалтылдаған,  
Құмарындай көңілдің.  
Сұлу зой тым бірақ одан,*

*Жалын шоғы көмірдің,  
Туған жерден ыстық сұлу,  
Зат жоқ маған ғұмырда.*

*Бере алмас ондай жылу  
Көкте күннің нұры да,  
Туған жерде шапағатты,  
Адамдаймын өлмейтін.  
Берген маған махаббатты  
Күн сияқты сөнбейтін.*

Бұл өлеңінде ақынның туған жерге деген ақындық парызын тілінің бар акварелін жұмсай толғануы өте әсерлі.

Қазақ даласын аңсаған, оның жақсы ісіне жүрегі жарыла қуанып, жаманына ренжіп, екі көзі төрт болып, Сарыарқаның сары даласына қараудан бір жалықпаған аяулы азамат, ойшыл ақын Мақсұт «Алтын толқындар» атты ұзақ шығармасында [1; 77–80] былай толғанады:

1

*Сарыарқаның сар даласы сабадай,  
Лақылдатып құйған саумал самалы-ай!  
Таң алдында тамылжыған дүние,  
Қостан шықсаң,  
сәлем берер саған ай.*

*Әлдеқайдан бүлкілдесе бытпылдық,  
Бөктен басып жатқандай-ақ бұқтырып.  
Сыбызғысын сызылдырар бозторғай.  
Хабаршыдай таң келгенін ұқтырып.*

*Ұялғандай күннен бетін жасырып,  
Жұлдыз қашып бара жатыр асығып.  
Омыраудағы алқасындай қалқаның,  
Көк төсінде шолпан тұрар асылып.*

*О, шіркін таң,  
Жаздың таңы кіл мақпал,  
Сенде талай терең сыр бар,  
жұмбақ бар.  
Теңбіл көкте теңбіл-теңбіл бұлт секілді,  
Ақ қаймаққа аударылған құймақтар.*

2

*Ойхой, дала! Қандай ғажап кең едің,  
Келбетіңе әлі тоймай келемін.  
Үкіленген кәмишат бөркің — тауларың,  
Шолтың — өзен, сайдың сүйген кемерін.  
Құшағыңда бұраң бел қыз жатқандай,  
Бұйратыңды қандай жақсы көремін.  
Бойжеткендей билеп жүрген гүл бақта,  
Ырғалады тал шыбығың тал өрім.  
Кетермін бе қызығыңа тоймай-ақ,  
Белгілі ғой әйтеуір бір өлерім.  
Арнармын-ау бірақ саған көз жұмып,  
Демім бітіп таусылғанша өлеңім.  
Туып өскен кең өлкемді әлдилеп,*

Кеудем толы жыр бесікке бөлермін.  
 Тек жатпасын мәңгі ұйқыға кетсем де,  
 Берермін гүл, жасыл ағаш қорегін.  
 Жаңғырармын, егін болып өнермін,  
 Орман болып салқын мәуе төгермін.  
 Сол себепті демім бітсе, демігіп,  
 Сол даланың құшағына көм, елім!

## 3

Өлкем, сенің қош иісті лебіңді,  
 Жан құмарым тоймай жұтып емінді.  
 Берші маған, орманыңды қолаң шаш,  
 Берші маған, ботакөзді көліңді.  
 Берші маған, көлеңдеген көйлегің,  
 Судыраған жасыл желек көгіңді.  
 Берші маған, тынысындай арудың,  
 Кеңдігіңді бер, кеудеме тынайын.  
 Бірақ жұтып бір ғасырлық демімді.  
 Орманыңды жан сая ғып иілдеде,  
 Жастық етіп шынтақтайын өріңді.  
 Шалғыныңды шапан етіп жамылып,  
 Жатайын да төсек етіп төріңді,  
 «Мәңгі судай» мәңгі жасау үшін де,  
 Көлден ішіп қандырайын шөлімді.  
 Келші-келші құшағыма бүтіндей,  
 Ән-күй толы әсем дала көңілді.  
 Сен болмасаң сәні де жоқ, мәні жоқ,  
 Талақ етіп кетер едім өмірді.  
 Отан сенен басталады гүл далам,  
 Жай алдыма дастарханды күл далам,  
 Ару анам ақ төсіңді емізген,  
 Ажарыңа таңырқаған бар адам.  
 Сорлы, нұрлы, жырлы дүние мен сенен,  
 Кеше ғана қайғылы күй тыңдағам.  
 Жатушы едің ақ селеуің жалбырап,  
 Сықылды қарт мұңданған.  
 Бетегеңнен быр-быр ұшып жөнеліп,  
 Торғай ғана аспаныңда жырлаған.  
 Көне дәуір керуендері өткенде,  
 Тұяғымен тыпырлаған, тырнаған.  
 Саршұнақтың мекеніне болмаса,  
 Жолаушы да саған мойын бұрмаған.  
 Бұлт күркіреп,  
 от қылышы жарқырап,  
 Құрай ғана ызың күйін тараған.  
 Бүгін көрсек алтын толы астаусың,  
 Қай құдірет мұниша сәндеп сырлаған.  
 Қалай ғана жомарт бола қалды, кім ашты,  
 Сан ғасырғы сырларыңды ұрлаған.

## 4

Ойнаушы еді көк толқындар көліңде,  
 Сақ-сақ күліп мәз болушы ем көргенде.  
 Кім ойлаған саған өлкем тап сенің,  
 Алтын толқын туады деп кеудеңде,

*Таңгажайып жатқан шексіз дария,  
Ұқсап жатыр бұл дүниені көмгенге.  
Әлде орыс, украиндық қарындас  
Толқынына алтын шашып көрген бе.  
Желкілдейді тұлымдары желегі,  
Жас сұлулар ленталарын берген бе.  
Бұрымдарға қоса өруге әлдекім  
Әлемдегі асыл тасты терген бе.  
Жоқ, жоқ, достым, мұны гауһар, жақұтқа  
Инжуге де, маржанға да теңгерме.  
Қарағайдай күміс қауыз ішінен  
Нұр дидарлы, аққудай қыз өр кеуде.  
Қуанғандай жалын шарпып жүзінен,  
Сағынышты сүйген жаны келгенде.*

Бұл толғаумен танысқанда ойға келетіні — сағыныш. Туған жерге деген, Атамекенге деген сағыныш! Мәңгілік ортаймайтын, естен кетпейтін, араға жылдар түскен сайын ұмытыла ма десе, қайта жүз еселеп артып, бар ынта-зарынды, көңіл-күйіңді тек өзіне аударып, сағынышыңды арттыра беретін Атамекенге деген құштарлық. Қайран Атамекенге деген Сағыныш! Бойында қазақ қаны бар әр пенде, мейлі қайда жүрсін, керемет тұрмыста, мол байлық пен бақыттың құшағында болсын, бәрібір сені армандайды. Қыран дала, тәкаппар тау, жүйрік тұлпар, нар жігіт, ботакөз ару, сылдырай аққан өзен, мөлдір көл — кімнің есінен шығушы еді?

Туған өлкесін шексіз сүйген Мақсұт:

*Өткенде терең сайдан асып әрі,  
Алдыңнан асыл дүние шашылады,  
Ғажайып сол өңірден, көне күннен,  
Естіліп тұрғандай-ақ ғашық әні.  
Сыр бүккен жазуларды шың тастағы,  
Оқып көр, өз белгісін кім тастады.  
Махаббат жалынына сол жастардың,  
Шарпылып жылап өтер бұлт аспаны.  
Баурайда, биіктерде, жасыл арша,  
Олардың кім біліпті жасы қаниша.  
Кетсең сен бір саясын сағынарсың,  
Мейлің он жыл аңса, гасыр аңса,  
Ғажайып Балқан таудай асыл бесік,  
Бүгінде айдарын жел жатыр есіп,  
Егіндібұлақ соның бауырында,  
Шақырған кел мұндалап ашып есік, —*

деп, әсем Қарқаралыны да асқақ жырына («Егіндібұлақ жырлары» деген шығармасы [1; 49–57]) қосқан.

Қорыта келе айтарымыз: ақын — дала перзенті, оның бел баласы. Ол жастайынан сол даланың сырын ұғып, тілін түсініп өскен, шежіре даласының жүрек соғысын, бүлкілдеген қан тамырларының лүпілін құлақ қойып тыңдайды, саусақпен басып барлайды.

Бұл сөздердің растығына Мақсұттың «Туған жер» деп аталатын туындысын [1; 68, 69] оқығанда көзіміз жетеді. Туған жерге, оның көрікті келбетіне, табиғат құбылысы тамашаларына арнаған осы шығармасы — ақынның ең шұрайлы жырларының бірі:

*Жөргегім, бесігім, анамсың,  
Ақылым, ар-намыс санамсың.  
Туғаным үшін де төсіңде,  
Сен тағып тұрсың зой маған сын.*

*Сүйемін бұп-бұйра беліңді,  
Сүйемін мөп-мөлдір көліңді.  
Сүйемін асқарлы тауыңды,  
Тандырды құрғатқан шөліңді.*

*Сүйемін бұлағың аққанын,  
Шалғының мың моншақ таққанын.  
Сүйемін сонау бір беліңнен,  
Сарғайып алтын таң атқанын.*

*Сүйемін желіңді есілген,  
Еліңді сан көшкен төсіңнен.  
Туған жер, айналдым, қасиеттім,  
Кетпес-ау өлсем де есімнен.*

Мақсұттың туған өлкесін суреттеген тамаша өлеңін оқып отырып, өз жүрегінен шыққандай қабылдайсың. Жырының көркемдігіне тәнті боласың. Сондай жерұйықтай мекенде туып-өскенін мақтан етесің.

#### *Мақсұттың поэзия туралы шығармалары*

Ақынның поэзия туралы мынадай арнаулы өлеңдері бар: «Бір ақынға» [1; 67]; «Пушкинге» [1; 27]; «Ақын деген өзі — күн, өзі де гүл» [1; 87].

Өлең — образды тіл өнері. Орыс сыншысы Белинский «Ақын образбен және суретпен сөйлейді» деген екен. Сол үшін поэзия туралы өлең жазғанда да абстракт ұғымнан образдылыққа өту, ақын өз пікірін, көзқарасын, қуаттамасын образды әдеби тілмен өрнектеу қажет. Өйтпегенде поэзия туралы өлең ұйқасы бар ақыл-кеңес ұлағаттық туындыға, тіпті ұғымға айналдырылған дерексіз сөздер тізбегіне айналады да, өлеңдік дәмнен айырылады. Бұл туралы Мақсұт «Бір ақынға» деген туындысында былай толғанады:

*Тақыл-тұқыл жазған жай тақпағыңа,  
Арзан ақы оп-оңай тапқаныңа,  
Таң қаламын, мен саған, о, құдірет,  
Ақынмын деп кеудеңді қаққаныңа.*

*Бұлтқа мініп өзіңше ұшасың да,  
Гүл қауызын кей-кейде құшасың да.  
От өлеңнің өрті кеп қалғанда сәт,  
Түк білмес боп кетесің зытасың да.*

*Саған айтам, тыңдай бер тыңдатамын,  
Ақындықтың жасанды құрма тағын.  
Тап сен айтқан өлеңді құдіретіммен,  
Мен тау мен тасқа да жырлатамын.*

*Бұлттың жасын ұрлап ап жылайсың да,  
Желге еліктеп шалғынды былайсың да  
Жоқтан барды жыр етіп кекіреңдеп,  
Өзіңе-өзің жүресің ұнайсың да.*

*Көрмек түгіл бұлттардың бір шоғын да,  
Көрдің бе екен әжсенің ұршығын да.  
Ақын деген шоқтарды қолмен алып,  
Тамшы жетсе татады гүл-шырын да.*

Мақсұттың ерекше сүйікті ақыны — А.С.Пушкин. Орыстың ұлы ақынының озық идеялы, реалистік еңбектері кезінде Мақсұтқа жаңа күш берген сияқты. Оның шығармашылығының жаңа қарқынмен дамуына жәрдемдескен болуы керек. Оны біз ақынның «Пушкинге» деген тамаша толғауын оқығанда аңғарамыз:

*Ескерткіш орнаттың сен қолдан келмес  
Сенің зор тұлғаңа жоқ ешбір теңдес.  
Күмбезді мұнараң тұр көкке асқақтап  
Жоғары шың — құздан да оқшау дербес.  
Қапсыра құшақтап кең Ресей жерін,  
Бөлеген тәтті жырға орыс елін.  
Қайғылы ғасыр мұңы сыйып кеткен,  
Биіктеу бір алыптан кеудең сенің.  
Көтеріп көне жерді басқан мұңды,  
Күңірентіп дүниені жасап шуды.  
Қасарып қара түнге қарғыс айтып,  
Оқ етіп жүрегіңнен аттың жырды.  
Патшаның басыңды имей тағына да,  
Жендетке қарсы тұрып қаны қара,  
Өртенген өзегіңді жырмен емдеп  
Уланған ақын едің жаны жара.  
Мейлі ол ғасыр болсын аты шулы,  
Ғаламға тамұқ түні жайған уды,  
Сенің зор жаның үлкен бір ғасырдан,  
Көтерген ашынған жыр-кекті туды.*

Кезінде:

*Ақын болу шарт емес,  
Азамат болу — міндетің! —*

деген екен орыстың атақты ақыны Н.А.Некрасов.

Біз де осы тұжырымға қосыла тұра нағыз әдебиетші азамат болудан да бұрын нағыз Адам болып алуы шарт дер едік. Өйткені адам болу, алдымен арлы болу, ұятын жоғалтпау. Ал әдебиет — ардың ісі. Әдебиет ордасына, әдеби ортаға адыраңдаған арсыздар емес, тек арлылар ғана еруге тиіс. Сонда олар ұлттың ар-ұяты, абыройы болып табылатын көркем әдебиетке оның абыройын төгуге емес, арына ар қосуға ғана келер еді. Ардан туған адамның арман қууы дәл осы арадан басталмақ.

— Сонымен нағыз Ақын деген кім?

Бұл сұрақтың жауабын Мақсұт Байсейітов «Ақын деген өзі-күн, өзі де гүл» атты толғауында былай деп береді:

*Ақын деген өзі-күн, өзі де гүл,  
Ақын болсаң, сен солай сезіне біл!  
Ақын — тірі жүректің өзінде жүр,  
Ақын болсаң жүрекпен кезіге біл!*

*Нұр ажар бер,  
дос дидар бейнесіне,  
Шарапатың түседі кейде есіне.  
Күн боп соның жанына жылу беріп,  
Гүл боп қадал,  
солмайтын кеудесіне.*

*Жоқтан барды қиқымдап тере бермей,  
Мылжың сөзбен көн таспа өре бермей.  
Өлең жаса сен егер ақын болсаң,  
Абай бабаң жасаған ер өлеңдей.*

Осы өлеңді оқығанда, Мақсұттың, бір жағынан, өз көзқарасын мүмкіндігінше образды теңеумен білдіретінін, енді бір жағынан — сол образды суреттеулердің ара-арасына кейде бірер жол ақыл, кеңес сөздерді де қыстыруға мәжбүр болатынын байқаймыз.

Нағыз ақын өзінің алғаш аяқ алысынан-ақ арыны мен адымын, кім екенін бірден айғақтап бере алады. Қолына алғаш қалам ұстағаннан — ақ Мақсұт та ақын табиғатын тап басып түсінді. Осы тұрғыда оның небәрі төрт жолдан тұратын «Бүршік» деген өлеңіне [1; 13] назар аударайықшы:

*Кұндақтаулы жас сәбидей бұлқынып,  
Алақанын жаймақ болып ұмтылып,  
Күнге қарап көзін жұмған жас бүршік,  
Жапырақ боп шығады ертең құлпырып.*

Осы өлеңді оқығанда түсінерің, Мақсұт Байсейітов үшін, нағыз талант үшін ақын деген аттан артық киелі ұғым болмаған сияқты. Кезінде Шығыстың жарық жұлдызы әл-Фараби өзінің «Поэзия өнерінің канондары жайлы» трактатында ақындарды тума және жасанды деп екіге бөлген екен. Екіге бөледі де, ұлы ғұлама «ең ғажайып поэзияны табиғи ақындар ғана жасай алар» деп бір-ақ кесіп айтпай ма? Олай болса Мақсұт Ыбырайұлы да сол топтың табиғатына жататынына күмән жоқ.

Қазақ атаулының өлеңсіз жүре алмайтыны бәрімізге белгілі. Поэзия туралы жазылған мақалаларға қарағанда, поэзия туралы жазылған өлеңдерге көңіл бөлетін өлеңнің оқырманы қазақ арасында көбірек болатыны даусыз. Мақсұттың поэзия туралы өлең жазуының басты себебі осы болса керек.

#### *Жылдың төрт мезгілі жайындағы ақын өлеңдері*

Тегінде, дүниежүзілік поэзияның не бір айтулы өкілдері ішінде табиғат құбылыстары, жыл мезгілдері туралы жазбағандары кемде-кем болар. Солардың бәрі ғалам ғажаптарын, жаратылыс сырларын әрқайсысы өзінше ұғынып, оны сипаттау үшін өз бояуларын табуға, сол арқылы өз халқының психологиясын, тіршілік ерекшеліктерін жеткізуге, әр ақын өзінің жеке басының қам-қарекеттерін білдіруге тырысқан.

Мақсұттың «Көктем — көңіл» [1; 13], «Нағыз алтын күз биыл» [1; 14], «Қоңыр күзгі бақшада» [1; 15, 16], «Көктем жырлары» [1; 41], «Аязда» [1; 80–83] деген өлеңдері дала иісін аңқытып, оқыған жанды табиғат құшағына енгізгендей болады.

Тіршіліктің басы — Көктем көріністерін суреттейтін «Көктем — көңіл» атты өлеңде қыс бойы дем-тынысын тоқтатып, өлі ұйқыға кеткен табиғаттың күн қызуымен қайта жанданып, ояна бастаған калпы барлық қимыл-қозғалысымен жан-жақты көрсетілген:

*Сылаң-сылаң сайларда су ағады,  
Самал тербеп билеп қамыс сабағы  
Су бетінде көбік болып мөлдіреп,  
Сыңғыр қағып көктем күліп барады.*

*Бұлбұл болып бірде ол ән салады,  
Көгершін боп көкте қанат қағады.  
Көктем — сұлу қыз-келіншек әнінде  
Балбыраған бал нұр болып тамады.*

*Көктем — сұлу махаббаттар, армандар,  
Құшағында ләззатты нұр, таңдар бар.  
Қарсы алғанда, достар, кербез көктемді,  
Абайламай өкпелетіп алмаңдар.*

*Түсініңдер бұл сезімнің оспағын,  
Көктем деген — өз көңілің, достарым.*

Көктемде қыстың ызғарынан біржолата арылған жер беті елжіреген күн көзінен масатыдай құлпырып, ажарланады. Жаздың көркін келтіретін жыл құстары көл жағалай мамырлап, өз тіршілігінің қан базарын қыздырса, сай-жыраларда, тау-төбелерде ду-ду етіп, өзінше қызықтаған ұсақ жәндіктер,

бойына шырын жиып, шешек атқан өсімдік, жапырағын жазып жайқалған ағаш, солардың арасынан сылдырай аққан бұлақ.

Осылай үдере жаңарған табиғат үрдісіне ілесіп қайта түлеген адам өмірі қандай көрікті. Бір-бірімен жалбаңдасқан кемпір-шал, қысқы шаруадан мойыны босап, еркіндік алған жігіт-желең, қыс бойы қысылып-қымтырылып келіп, енді тұмса табиғаттың өзімен бірге құлпырып шыққан қыз-келіншек. Еркін ауада асыр салып, қызық қуған, табиғаттың өз түлегіндей аунап-қунаған балалар.

Осылай мәре-сәре болған адамдар тіршілігіне табиғаттың ала келген тағы бір үлкен сыйы — ел ризығын еселей түскен молшылық. Түйе боздап, қой қоздап, қораның іші у-шу болған осы бір нәпақалы шақта шаруаның бір малы екеу болып, жаңа төлмен көбейіп, жұрттың аузы аққа тиіп, жарылқанып жатқаны өз алдына болса, сонымен қатар диқаншылықты кәсіп еткен ел жерін жыртып, егінін егіп, жылдық азығын көктемнің бір күнінде сайлап алатыны және бар.

Қара тастан басқаның бәрін жібітіп, бір сараңнан басқаның бәрін пейілдендірген табиғаттың күдіреті алдында адам екеш адам да кішірейіп, оның шарапатына мұқтаж екенін мойындап тұрғанда, өзінің ел-жұртымен тілегі ортақ Мақсұт ақын да сол табиғаттың жомарттығына ырза болатындығын өзінің «Көктем жырлары» деген өлеңінде былай білдіреді:

*Жаратылыс көктеуі  
Әсерлі зой сәнімен  
Ал өмірдің көктемі  
Сұлуырақ бәрінен.*

*Бар табиғат жасарып,  
Қайта туып жатады.  
Жаңа дүние жасалып  
Жаңа таңдар атады.*

*Сапар шексе ғаламда.  
Талайлар қайтіп келмекке  
Келгендер бар заманға  
Мүмкін мәңгі өлмекке.*

*Айтсаң сырын дүниенің  
Зор адамдық сеніммен  
Келген ұрпақ миллион мың  
Күреске келді өзіңмен.*

Сонымен көктемге арналған туындыларында Мақсұт табиғат құбылыстарынан өзінше бір байланыстар іздейді. Ақын қиялымен оларды өзгеше бір қарым-қатынастарға келтіреді.

Көктемнен басталған Жыл тіршілігінің әбден көріктеніп, кемеліне келетін шағы — ол Жаз. Бірақ уақыт бір орында тұрмаған жерде өмір де бір қалпынан өзгермей тұра алмайды. Жадыраған жаздан кейін қабағын түйіп, сұрғылт түсін суытып келетін күз. Ақын «Нағыз алтын күз биыл» атты шағын өлеңінде күздегі табиғат көріністерін былай суреттейді:

*Аспан тымық мөлдіреп,  
Аққу бұлттар келеді.  
Күн қараса елжіреп,  
Дала төсін кереді.*

*Жайлап қана желтиді,  
Қоңыр күздің самалы.  
Көркіне жан елтиді,  
Көрсен шіркін даланы.*

Ақын күзді суреттегенде, сонау бір күн көзі жарқырап тұрған Көктем көріністеріне қарама-қарсы кереғарлық әдісін қолданып, өзінің «Қоңыр күзді бақшада» деген толғауында бәрін керісінше бейнелейді:

*Мінеки, сол бақшасы қоңыр күздің,  
Жарқын, жас баяғыдай көңіл біздің,  
Ал мынау таныс терек қартайыпты,  
Сияқты емес онша өмірі ұзын.  
Мүлгиді сонда тоғай атырабы,  
Төселіп жатыр жерге жапырағы.*

Ия, күзде аспан әлемін торлап алған сұп-суық сұр бұлт. Көктемде масатыдай құлпырған жерді дымқыл тұман басқан. Ондағы жасыл шөп те, бұралған бәйшешек те жоқ. Жапырағынан айрылған ағаш, қурайлар қайыршы кемпір-шалдай сүреңсіз.

Ақынның қысқы табиғатты суреттеу әдісі, қолданған көркемдік құрамдары мен стильдік тәсілі жоғарыдағы өлеңдерден өзгеше. Мұнда Мақсұт ақын ауа райында болып жатқан өзгерістерді тәптіштеп жатпайды. «Аязда» атты шығармасында қаһарлы қысты суреттегенде, Есіл өзен жағасында шаңғы, шана, коньки тепкен ауыл балаларын ойға арқау ете отырып, өмірдегі мәндік нәрселерді шет қалдырмайды:

*Есіл өзен жағасы,  
Толған ауыл баласы.  
Биік жардан жүйткіген,  
Шаңғышы мен шанашы,  
Қызығына қарашы.*

*Көп балалар конькиді,  
Ирек салып әр қилы  
Мұз айдында жүргендер,  
Аққудайын қалқиды,  
Көңілдері шалқиды.*

*Үлкендер де келеді,  
Қызықтарын көреді.  
Бәрінен де Қайраттың  
Басым, — дейді өнері,*

*Ой, керемет тебеді,  
Ат болып та шабады,  
Әне зулап барады,  
Құс боп қанат қағады,*

*Енді бірде ол тіпті  
Жұлдыз боп та ағады...  
Бәрі соны мақтайды,  
Оған теңді таппайды.*

*Жарысуға онымен,  
Бірде бала батпайды.  
Салған кезде асырға,  
Қырау тұрып шашынан.*

*Ұмытып та кетеді  
Ішетұғын асын да.  
Шаршап қатты терлесе,  
Қар жалайды шөлдесе.  
Енді қайтсін үйіне  
Кешке дейін келмесе...*

Тегінде, ақын жырларында табиғаттың алапат күшіне қарсы реніш білдіруден гөрі, оған таңданып, бас июшілік басым келеді. Ол табиғаттың әрбір құбылысын қызықтап, содан шабыт алған сияқты.

Иә, табиғат жыршысы болу — нағыз суреткер болу деген сөз. Бұл ақыннан табиғаттағы әрбір сәтті қалт жібермей қағып алатын қырағы түйсік көзін, әсемдікті тани һәм түйсіне білетін сезімталдық пен шеберлікті талап етеді. Тамаша ақын Мақсұт Байсейітовта осы айтылған қасиеттердің бәрі болғаны анық.

Қыс пен көктем, жаз бен күз ауысып келіп тұратын кезіндегі қазақ жері кеңістігінің бүкіл өрнек кестесі, көркемдік таным аясындағы дала бейнесі оның поэзиясына сыйып кеткен.

Жыл мезгілдерінің әр маусымын өзіне тән өзгеше нәр-нақышпен әдемі әдіптей білетін мұндай ақын ең биік құрмет пен даңққа лайық.

*Мақсұттың махаббат тақырыбына шығарған өлеңдері*

Махаббат тақырыбына өлең шығармаған ақын болмайтын да шығар. Мақсұт Байсейітов махаббат лирикасын аз жазса да өрелі жазды.

Кезінде:

*Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,  
Мен не болсам, болайын, сен аман бол, —*

деп Абай жырлаған махаббат жыры адал, кіршіксіз сезімді паш етсе; Мағжан:

*Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да,  
Жылы, тәтті у тарады қаныма, —*

деп отты сезім алауын лаулатса; Мұқағали:

*Ғашықпын, шын ғашықпын сол адамға!  
Мен болмасам, болмайын, сол аман ба?! —*

деп ғашықтық күйін асқақтата сағыныш аңсар сезімнің шуағына бөлесе; Мақсұт «Көкше қызы» атты өлеңінде:

*Жігіттер, бір сұлу бар Бурабайда,  
Тең келмес келбетіне туған ай да.  
Қайықта көл бетінде ол аққудай,  
Ұқсайды тасқа шықса құралайға.*

*Шіркін-ай, жалын атқан жаны қандай,  
Нұр оты жүрегімді жандырғандай.  
Жаутаңдап қарай берем келбетіне,  
Арманым жан-жарым боп табылғандай.*

*Көкшенің шашы бұйра орманындай,  
Үні бар таңғы бұлбұл толғауындай,  
Ақан мен Біржан Сері арманындай,  
Қонар ма бақыт құсы қолға мұндай, —*

деп ғашықтық азабының өзін бақытқа балай жырлайды. Көкше қызына деген сағынышын сезім шуағына бөлеп, бейнесін асқақ толғап, тамсана жырлайды.

Мақсұттың махаббат туралы жазған өлеңдері кім-кімді де бейжай қалдырмайды. Кім-кіммен де тез тіл табысып, бірден сұхбаттасып кететін ақ көңіл, ақжарма өлеңдер.

Махаббат туралы ақын «Махаббатсыз жан бар ма» атты тамаша туындысында [1; 64] былайша толғанады:

*Айтыңдар дүниеде ақын бар ма?  
Болмаса махаббатсыз батыр бар ма?  
Бәрі де басын иген гашықтыққа,  
Қарамаса сүйіспендік ақыл-арға.*

*Кімдердің жүрегі бар жанбай қалған,  
Мейлі, іздеп көріңізші пайғамбардан.  
Өртенген бәрінің де нәпсісі бар,  
Махаббат зарын тартып жандай жардан.*

*Көшкенде сансыз ашу, кезеп асу,  
Алғанда бойды билеп арсыз ашу.  
Сен болған жалғыз ғана бір махаббат,  
Сондықтан керек, қалқам, көңіл басу.*

Бұл жолдарды оқи бастағаннан-ақ түсінетініміз, әлбетте, Мақсұт та бәріміз сияқты сүю мен күйден желегі желпілдеп, көңілі елпілдеп тұратын жастық шақты басынан өткерген.

Мақсұт ақын басқаға ілесіп, текке арамтер болмай, тек өз соқпағымен алға тартты. Әр кезекті өлеңін бұл жалғанда соңғы шумақтарын төгіп отырғандай жанына әбден жанып барып шығарды. Серіппелі садақтың қылдан ескен арынды адырнасындай қуатты, омыраулы ойларын кірпіш қалағандай құтты орнына қондыра білді.

Алаштың арлы ақыны Мақсұт Байсейітов шабыт аймалаған бір шағында былай деген екен («Сыпайы сырлы...» атты өлеңі [1; 73–74]):

*Сыпайы сырлы,  
Дәулетті нұрлы,  
Айналдым, сәулем, көркіңнен,  
Кеткенің азып  
Жарамды жазып.  
Арылтсаң қайтед дертімнен.  
Болайын сенің құлың мен,  
Санаса көрші мұңыммен.  
Жанымның жаны,  
Тәнімнің тәні  
Күйіп тұр отқа әміріңмен.  
Өмірім сенде,  
Ерік жоқ менде.  
Өзің біл, қалқам, қарағым,  
Қалаған отқа барамын.  
Шолпаны таңның,  
Ләззаты таңның  
Бір мен үшін сен болдың.  
Түсіме кіріп,  
Шошынып күліп.  
Періштемменен тең болдың.  
Ғайып боп бірақ көзімнен,  
Айырылып қалдым өзіңнен.  
Уһ, достым, жаным!  
Арылды қаным.  
Берсеңші жылы бір жауап.  
Айтсаң бір сертті,  
Сөзіңді тәтті.  
Дертіме балап салсаңшы.*

Бұл жүректі шымырлатар шұғыла шумақтарға қандай да бір түсініктеме берудің өзі артық.

Максұт махаббаттың қасиетті ұғым екенін түсінді. Ол оны қазақы әдеппен, үлкен мәдениеттілікпен байытты. Сырласуды, сыйласуды адам өмірінің ең бір айрықша құндылығы ретінде бағалай білді. Сүю деген дүние тіршілігінің бәріне тән. Ол жарды, ата-анасы, жора-жолдасты, табиғат құбылыстарын қызықтаудан, солардың сырын ортақтасудан туады. Осының бәрінің негізінде өмірді сүю жатыр. Ақын содан қуат алды. Жанына азық, сезіміне от алды.

Мысалы, Максұттың «Қарақат» атты өлеңі [1; 43–45] өмірмен арадағы осы байланысты терең аша білуімен ерекшеленеді:

*Таң ата көміп бозғыл, шық,  
Бақшаның қойны суынды.  
Күн шыға гүлден тер шытып,  
Моншақпен бетін жуынды.*

*Көлеңке құшып саясы,  
Жапырақ желмен желкілдеп,  
Түрленіп жеміс ағашы,  
Қарақаттар тұр мөлтілдеп.*

*Аялдай тұршы, Жамал жан,  
Деді ойланып Қамырбай,  
Қарақаттарға қадалған,  
Жанарын отты айырмай...*

*Нақ осы бақша қойнында,  
Айрылысқан бір кездері  
Асылған Жамал мойнына,  
Булығып жасқа көздері.*

*Ұқсатып мына жемісті,  
Жарының сонда көзіне,  
Күт, — деді сәулем жеңісті,  
Қосылам есен өзіңе.*

*Шыдамай тұрған сонда ол  
Намысқа кекті булығып.  
Батысқа бетін бұрған ол,  
Махаббат арын ту қылып.*

*Аттанып сонда батысқа,  
Адамдық намыс, ар үшін.  
Айқасқан майдан атысқа,  
Отаны, ана, жер үшін.*

*Егескен жауды жапырып,  
Жеңіспен қайтты еліне.  
Жары тұр, міне, асылып,  
Сондағы бақша төрінде.*

*Ұғысып үнсіз өзді-өзі,  
Бір сезім тілсіз түйісті.  
Күлімдеп нұрлы көздері,  
Жарымен жігіт сүйісті.*

*Шөп етті тек бір бейбіт үн,  
Өзгеше болды бұл сүйіс.  
Дәрі исі емес соғыстың,  
Бақшасы толған хош иіс.*

*Сүйікті менің елімде,  
Солмайды сол бір қарақат.  
Жаяды құшақ өмірге,  
Мәңгілік отты махаббат.*

Ақындық дүниетанымда махаббат пен табиғат егіз құбылыс екені мәлім. Мақсұт та махаббат сезімін табиғаттың әсем көріністерінен алды. Содан қанаттанды. Өмірді табиғаттай таза, нәзік көңілімен сүйді. Махаббатына табиғатты куә етті.

Сонымен, ақынның махаббат лирикасына үңілсек мынаны аңғарамыз. Мақсұт махаббатты белгілі бір кезеңнің, яғни жастық шақтың, ғана тақырыбы деп қарамаған. Ақын үшін ол — мәңгілік тақырып. Құдайдан қалап алған, құлай жығылған тақырыбы. Жырлаған сайын шөлі бір қанбай, кенезесі кезерген үстіне кезеріп өткен тақырыбы. Тіпті оны махаббатқа табынып өткен ақын деуге болады.

*Ақынның философиялық өлеңдері жайында*

Философиялық поэзия — әлем әдебиеті тарихындағы ежелгі дәуірлерден бері қалыптасып, дамып келе жатқан поэтикалық мағыналы арна.

Мақсұт ақын өлеңдерінің лирикалық қасиетін жақсы білген. Ал лирикаларының көбінде өмір философиясы хақындағы толғаныстар біраз кездеседі. Сондықтан оның өлеңдері ақыл шуағын шашып тұрады. «Елім, елім дейсіңдер елді білмей» атты өлеңі [1; 88] сондай:

*Елім, елім дейсіңдер елді білмей,  
Жерім, жерім дейсіңдер жерді білмей,  
Солай десем әйтеуір өлең ғой деп,  
Құр желпілдеу не керек желді күндей.*

Мақсұт философиялық өлеңді өзіне ғана тән ерекшелікпен жазған. Ол таңдаған тақырыбын композициялық тұтастықпен, бас-аяғын жұп-жұмыр, мазмұнды етіп шебер құра білген. Сондай бір өлеңді оқып көрелік:

*Кеудені іреп,  
Жанады жүрек.  
Өртеніп дәйім ашиды,  
Айналып басым,  
Ағып көз жасым  
Балқиды тәнім, жасиды.  
Жазатын дертті тек өзің,  
Ар жағын, қалқам, біл өзің.*

«Жанды жүрек» [1; 72] атты бұл өлең оқыған адамның жүрегін жылылыққа бөлейді.

Мақсұтты көп толғанып, ойға қалдыратын нәрселер — табиғаттың құпия сырлары, олардың арасында адам санасынан тыс болып жататын құбылыстар, адам көзіне көрінбейтін байланыстар, адамның соларға тәуелділігі, кейде тіпті дәрменсіздігі, адам өмірінде уақыт ыркымен болатын өзгерістер, тағы сол сияқты күнделікті тіршіліктен оқшау, сыртқары тұрған оқиғалар.

Соларды ой сарабынан, сана сүзгісінен өткізіп, өмірде өзі куә болған, бастан өткізген жәйттердің себеп-салдарларын салмақтап, олардың өз түйсігіне тигізген әсерлерін қайта бір сезінгендей күй кешкен кездерінде ақын Адам, Өмір, Уақыт туралы терең тебіреніске түседі.

«Адамдар, жолдар» деген философиялық шығармасында [1; 65] ақын айналада болып жатқан немесе өтіп кеткен бір оқиғалардың әсерімен өмірдің көп жайлардағы баянсыздығын, байлаусыздығын, адамдар тіршілігіндегі көп әрекеттердің мағынасыздығын, болымсыздығын ойлап торығады:

*Біреулердің жолы ұзақ даңғыл да,  
Біреулердің жолы қысқа, бұралаң.  
Бірақ әркім өзі таңдап алады,  
Көшіп тартып жолдарменен ұнаған.  
Әттең біреу өз жолымен жүрмейді-ақ,*



*Зұлымдығың кейде алдан бақыт боп,  
Жақсылығың айналар да залалға.*

*Сондықтан да боп тұрғанда шамаң да,  
Қара түнге қарсы жүрші шам ал да,  
Ұқсай білгін сол сәтте тек адамға,  
Ұқсай көрме жың шақырған шаманға.*

Бүкіл ғаламның тіршілік тынысын ұстап тұрған күшті ойла, табиғаттағы ұлы заңдылыққа дейін зейін қой, соның сырларына үңіл. Сонда сенің өз бойыңа да ізгілік дарып, рухани жағынан биіктей түсесің. Өмірдегі басты мақсатың сол, — деп отыр ақын бұл философиялық өлеңінде.

«Адамдар, адамгершіл болыңдар! Бұл — сендердің бірінші борыштарың», — дейтін ұлы француз философы Жан-Жак Руссо сөзі мен Мақсұттың мәслихатының бір жерден шығып жатқаны ақынның бүгінгі ұрпақтарында да қанағат сезімін тудырады.

Мақсұттың адамгершілігінің жақсы бір қыры — жеке адамдардың тағдырына бейжай қарай алмайтындығы. Олар туралы жан-жүрегі егіле, ет-сүйегі езіле сөйлетіндігі. Оның «Досыма» деген өлеңін [1; 85–86] оқығанда дәл осындай ойға келеміз. Оқып көрейік:

*Ұйқылы-ояу жатқаның,  
Қайғыға тылсым батқаның, —  
Сезілді маған, жан досым,  
Сондықтан есік қақпадым.  
Әреңдей басып, аттадым,  
Ақыл зой сабыр тапқаным.  
Жаны бір досқа көз жасын —  
Оңаша сәтке сақтадым.  
Жан жарың айтты анамен,  
Ұятқа, бәлкім, қалар ем,  
Сатылса егер сұм қайғы,  
Қайғыңды сатып алар ем.  
Көрмедің нені өмірде,  
Айналып көңіл көмірге,  
Қайратты едің, жан досым,  
Жасық боп енді көрінбе!  
Жас еді қайран қарындас,  
Қимаққа жатқа жаным қас,  
Мезгілсіз күзі жетіпті,  
Солған гүл қайтып табылмас.  
Қайғы уы қайтар шарасын —  
Іздесең қайдан табасың?!  
Сол үшін ашпа, жан достым,  
Жаныңның бітеу жарасын.  
Менде жоқ сырды бүкпелеу.  
Ғафу ет сөзге тікпелеу.  
Ел үшін өзің аман бол,  
Осыны, достым, тұт медеу.*

Бұл жолдарға ешқандай түсінік беріп жатудың қажеті жоқ қой деп ойлаймыз.

Ақын үшін уақыт — тарих, уақыт — шежіре, уақыт — өмірбаян. Мысалы, ұлы Абайдың «Сағаттың шықылдағы емес ермек» атты өлеңінде [2] уақыт өлшемі тым жиілеп, өмір минутпен есептелетін болған. Сол минуттың өзі, ойға салып отырсақ, тұтас бір өмірге ұқсас екен:

*Сағаттың шықылдағы емес ермек,  
Ғәмишә (парсыша — ылғи, үнемі) өмір өтпек — ол білдірмек.  
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,  
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.*



Жан сала, тебірене жұмыс істеген ақын қаламынан туған бұл өлеңнің бүгінгі ұрпақтар үшін де үлкен тәрбиелік мәні бар. Ақын үнемі алға озып, өрлей беретін, қайтып оралмайтын, бірақ адам үшін белгілі бір өлшемі бар уақытты бос өткізбей, ұқыпты пайдалануға шақырды. Өмірдің бар қызығы минут, сағатты босқа жібермей белгілі бір істерді тындырып, қоғамға мол пайда келтіру керек деп білді.

Мақсұттың осы шығармасында уақыт ізі, ұрпақтар тағдыры, тарих тынысы шынайы терең ой, шымыр логикаға құралғанын аңғару қиын емес.

Мақсұт әлемдік ақыл-ойдың толғақты жолын көктей шолып қана қоймады, жан-дүниесімен ұғына білді. Сөйтіп, ол танымның сезімдік, түйсіктік және логикалық сатыларын бастан кешіріп барып, өзінің толымды философиялық тоқтамына қазық қақты.

«Нұрлы дүние» атты толғауындағы [1; 11, 12]:

*Тылсым — тілсіз, үнсіз — мұңсыз  
Шексіздікте көлбеген,  
Бара жатыр ыңсыз-шыңсыз  
Планета — Жер деген.  
Бара жатыр зулап ағып,  
Шыр көбелек айналып.  
Шөлін басқан суға қанып,  
Көрініп тұр айға анық.  
Түссек сонда жер төсіне,  
Қалықтап кеп аспаннан,  
Көз тояр ма өлкесіне,  
Шешек ата бастаған!  
Өткен талай замананың  
Шаңы басқан жер үсті,  
Қонысы еді-ау бабалардың,  
Салған ұрыс-керісті.  
Міне, тағы арайланып,  
Күн-құдірет келеді,  
Жер-бөбегін қарайды алып,  
Сәулесімен өбеді.  
Бүгін таңда сапқа тұрып,  
Ту көтерсе алқызыл,  
Бұлбұл сайрап, бақта күліп,  
Желкілдейді жазғы гүл.  
Еркелесіп тербетіле,  
Деп, раушан солмасын,  
Май сұлу кеп жер бетіне,  
Тіккен жасыл ордасын.  
Сапқа тұрған сансыз халық,  
Құрметтеп сол сұлуды,  
Қызыл гүлмен қарсы алып,  
Шыңға қызыл ту ілді.  
Болса да оның тұрағы,  
Қай қиырда қай түкпірде  
Жеткізе алмас айтып тіл де  
Жан сырларын ұғады.  
Тілегі бір, жүрегі бір,  
Ынтымақтас еңбекші,  
Сыпырып түн түнегін бір,  
Дүниені тербесті.  
Күй келеді, күй келеді,  
Күй бөледі дүниені.  
Сол бір күйді сүйген едім,  
Сүйді келіп күй мені.*

*Қызыл туда желпіп өткен  
Күннің алтын нұры бар.  
Күй сазында еркіндік пен  
Бостандықтың үні бар.  
Әуенімен асқақтаған  
Жылжып көше, алаңдар,  
Алиақ-алиақ тастап қадам,  
Келе жатыр адамдар, —*

деген үзеңгі үзердей тебіренісіне бұдан кейін қалай қосылмассыз! Оның ақын ретіндегі феноменін де осы өрістен іздеуіміз керек. Жүрегінің байтақ терезесіне барынша мол кеңістікті ақ-қарасы, бар-жоғымен қатар түсіре білуінде.

Ақын жүрегі! Өзге адамның көкірегі тек өз сезімінің ғана ұясы болса, ақын жүрегі баршаның кеудесін кеулеген жел — құздың өтінде тұрады. Солардың дертінің тамыршысы, сертінің сарапшысы болады. Барлық жүректердің дүбірі мен дүрсіліне ол өз пернесінің дірілін қосады. Барлық адамдар қылығындағы жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық ақын жүрегінен жаңғырық табады. Соны текетірес күрес алаңына айналдырады. Онсыз ақында тіршілік жоқ.

Осының бәрін ойлап, Мақсұт ақын «Білмеймін бірақ» деген шағын өлеңінде [1; 73] былай толғанады:

*Білмеймін бірақ,  
Аулақта жырақ.  
Дүниенің қоры менмін бе?  
Құдая тобай,  
Шынымен солай,  
Өмірге босқа келдім бе?  
Сырымды айтам саған дос,  
Ақылың болса маған қос.*

«Күрес дегеніміз — өмір сүрудің шарты, — дейді Францияның ұлы жазушысы Бальзак, — мейлі күрес саған қайғы-қасірет әкелсін, мейлі ол сенің жүрегіңе жарақат түсірсін, бәрібір жиіркеніштің улы зәрінен, томаға-тұйықтықтың саңылаусыз қара түнегінен сол жақсы. Күрестен бас тартқан адамның жүрегі енжарлық атты ажалдың аязына қарылып өледі» (Шығармалар жинағы, М., 1951, 2-т., 561-б.).

Тіршіліктің қиян-кескі қырқысында көп тартқан азабының зарын шегіп, оңаша қалған сәттерде ақын өзімен-өзі арыздасады. Өткен өміріне ой көзін жіберіп, барлығын ақыл таразысына тартады. Өкінішін де, өксігін де болашақ ұрпағына арнап айтады. Соларға төрелетеді.

«Қайдасың, бағым» деп басталатын Мақсұттың өлеңін [1; 72] оқып көрелік:

*Қайдасың бағым,  
Қызықты жаным,  
Өмірде бар ма орыным.  
Әлде құр босқа,  
Күлкі боп досқа  
Ішінде дұшпан торығып,  
Мұратсыз, мәңгі қалдым ба  
Көр бар ма қазған алдымда.*

Бұл философиялық толғауында Мақсұттың ең межелі мөлшерге жеткендей сезініп, айналасынан біржола арылып шыққан сәттегі иман сөзіндей таусылып айтқан жан сыры. Келешек буынға қалдырған ақындық өсиеті.

#### *Түйін*

Жоғарыдағыларды қорыта келе айтарымыз, Мақсұт Ыбырайұлының жырларында айқындалған оның азаматтық, адамдық позициясында кереғарлық, күпірлік, менмендік, жылаңқылық сияқты оқырманның көңілін қара түнекке батыратын пессимизм жоқ. Өзінің жан ышқынысындағы трагизмді ол

казактың болмысындағыдай ынсаптылықпен, әдеппен, сыр алдырмайтын сұлу торы аттай сырбаздықпен көмкере отырып, метафоралар мен метонимдерді ұтымды қолдану арқылы ой мағынасын қалыпты формаға салып, адам жүрегіне шымырлата жеткізе алды. Ал жанын жалаңаштап, жүрегінің жарасының қанын сорғалатып жадағай жазу мәдениеттілікке жат жайт, бұл кімге болса да абырой әпермейтіні хақ. Мұндайда ұлы Гетенің «Шығармашылық дегеніміз — шектен шықпау» дегені еске түседі.

Өзінің «Өтсем дағы оранып ақ боранмен» атты шағын өлеңінде [1; 66] Мақсұт ақын:

*Өтсем дағы оранып ақ боранмен,  
Жүрсем дағы бетпақ кешіп сонармен.  
Көру үшін мәңгі қызық — шыжықты,  
Мәңгібақи өлмейтұғын болар ма ем, —*

деп өмірдің мәнін терең ұғып, Жаратушының жер бетіне жіберген қағидаларынан ауытқымай өмір сүре алған, бойындағы қазақи қасиетін қастерлей білген, ұлтының салиқалы пәлсафасын (философиясын) салмақтап, өзіндік сыршыл сезім иірімдері мол поэтикалық тебіреніс туғыза алды.

#### Әдебиеттер тізімі

- 1 *Байсейітов М.* Қарқаралы басында. (Өлеңдер және поэма). — Алматы: Жазушы, 1977. — 156 б.
- 2 *Абай.* Шығармалар. — Алматы: «Мөр» мемлекеттік шағын кәсіпорын, 1994. — 241-б.

Р.С.Каренов

#### **Вклад Максута Байсеитова в развитие отечественной поэзии XX столетия (к 85-летию поэта)**

В статье рассматривается многогранный поэтический дар Максута Байсеитова. Отмечается, что в его произведениях воспет трудовой подвиг шахтеров и металлургов Центрального Казахстана. Раскрывается взгляд поэта на роль и значение поэзии в духовной жизни народа. Автор анализирует стихи М.Байсеитова, посвященные природе, временам года, красотам Сарыарки. В статье также освещается любовная лирика поэта, обобщаются философские размышления талантливого мастера слова.

The attention to many-sided poetic gift of Maksuta Bajseitova is paid. It is noticed that in its products the labor feat of miners and metallurgists of the Central Kazakhstan is really sung. The sight of the poet at a role and value of poetry in spiritual life of the people reveals. Its verses devoted to the nature, to seasons, beauty of Saryarki are studied. The love lyrics of the poet is shined. Philosophical reflections of the talented master of a word are generalized.